

УДК 159.9:37.015.3

Ольга Анатоліївна Гульбс,
докторка психологічних наук,
професорка кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет ім. Павла Тичини
м. Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Валерій Васильович Лантух,
доктор історичних наук,
професор кафедри
краєзнавчо-туристичної роботи,
соціальних і гуманітарних наук
Українська інженерно-педагогічна академія
м. Харків, Україна
ORCID: 0000-0002-2891-5742
valerilantukh@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КАТЕГОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ВИКЛАДАЧІВ

У статті розглядається проблема категоріальної структури професійної свідомості викладачів. Описане поняття категоріальної структури професійної свідомості викладачів та розроблена її модель. Розкрита проблема професійної свідомості викладачів, її структура. Запроваджені компоненти розвитку професійної свідомості викладачів: когнітивний; емоційно-вольовий; мотиваційно-ціннісний; комунікативний; психологічний; самовідношення; інноваційна рефлексія. Це основні компоненти, які впливають на розвиток категоріальної структури професійної свідомості викладачів, що є актуально для сучасної вищої школи.

Ключові слова: свідомість, професійна свідомість, категоріальна структура професійної свідомості викладачів, компоненти розвитку професійної свідомості викладачів.

Olha Hulbs,
PhD in Psychology,
Professor of the department of psychology,
Pavlo Tychyna Uman State
Pedagogical University,
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-5300-8570
1960.09.05m@gmail.com

Valerii Lantukh,
PhD in History,
Professor of the department of local
history and tourist work,
social-humanitarian sciences,
Ukrainian engineering and
pedagogical academy
Kharkiv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2891-5742
valerilantukh@gmail.com

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF CATEGORICAL STRUCTURE OF TEACHERS' PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS

The problem of categorical structure of teachers' professional consciousness is examined in the article. The concept of categorical structure of teachers' professional consciousness is described and its model has been worked out. The problem of teachers' professional consciousness and its structure has been revealed. The following components of the development of professional consciousness have been introduced: cognitive (it is the process of the reflection of professionally pedagogical realities and cognition of profession by a teacher, awareness of himself in the profession and development of professional qualities necessary for realization of his professionally pedagogical activity), emotionally volitional (represents the relation of the subject to teacher's professional activity, to himself as a specialist or to certain professionally meaningful qualities of his personality and the activity concerning his needs and motives); motivational valued (it is adjusting of the conduct and activity of a teacher in accordance with pedagogical norms, determining the possibility of self-regulation of his conduct, ability to accept independent decisions, to manage and control his conduct), communicative (represents the typical method of his attitude toward other people in social life and in the end to himself, serves as the major indicator of internal prosperity of teacher's personality and safety of the educational environment for all subjects of social interaction; psychological (it is the manner of communication and co-operation of subjects of the educational process and features of their communicative moral and ethical conduct), self-relation (positive attitude toward other people, to himself, self-esteem, self-interest, confidence in himself, self-understanding), innovative reflection (awareness of the contradiction in professional activity, control of the process of construction and verification of innovations, introspection, self-control). These are basic components which influence the development of categorical structure of teachers' professional consciousness which are acute for modern higher school.

Key words: *consciousness, professional consciousness, categorical structure of teachers' professional consciousness, components of the development of teachers' professional consciousness.*

До ключових проблем сучасної вищої школи можна віднести створення таких умов у підготовці фахівців, які б забезпечили їх здатність до компетентної професійної діяльності. Ключовою фігурою, що впливає на якість освіти, безумовно, є викладач вищої школи, який не тільки передає знання, а й формує особистість майбутнього фахівця. Як професіонал, викладач вищих навчальних закладів, повинен мати ґрунтовні психолого-педагогічні знання, розвинену психологічну та комунікативну культуру, володіти творчим стилем мислення, гнучким розумом, навичками науково-дослідницької діяльності й постійно прагнути до саморозвитку [1]. Одним із важливих чинників, що має особливе значення у розвитку викладача-професіонала, є категоріальна структура професійної свідомості викладача. Сьогодні розробляється нове уявлення про викладача професіонала вищої школи. Він розглядається як цілісний суб'єкт, активний, вільний і відповідальний у здійсненні та творчому перетворенні професійної діяльності і розумінні актуальних педагогічних задач. У системі сучасної освіти і у психологічній науці проявляється все більший інтерес не до описових моделей діяльності фахівця, а до дослідження його професійної свідомості, що актуалізує визначену проблему дослідження.

Перспективи інтеграції України в Європейське співтовариство потребують суттєвих кроків у розбудові національної системи освіти, особливо удосконалення її вищої освіти відповідно до вимог постіндустріального суспільства. До ключових проблем сучасної вищої школи можна віднести створення таких умов у підготовці фахівців, які забезпечили б їх здатність до компетентної професійної діяльності. Ключовою фігурою, що впливає на якість освіти, безумовно, є викладач вищої школи, який не тільки передає знання, а й формує особистість майбутнього фахівця (Г.О. Балл, В.У. Кузьменко, Л.Г. Подоляк). Як професіонал, викладач вищих навчальних закладів повинен мати ґрунтовні психолого-педагогічні знання, розвинену психологічну та комунікативну культуру, володіти творчим стилем мислення, гнучким розумом, навичками науково-дослідницької діяльності й постійно прагнути до саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, М.Б. Євтух). Одним із важливих чинників, що має особливе значення в розвитку викладача-професіонала, є професійна свідомість особистості (Н.Ф. Шевченко, Т.С. Яценко). Дослідники визначають, що викладач вищої школи є одночасно й суб'єктом освітнього процесу, і суб'єктом

педагогічної діяльності. Розвиток професійної свідомості В.В. Третьяченко розглядає в єдності трьох підстав буття людини: діяльність, свідомість, спільність [6]. Велику увагу розробці категоріальної структури особистості приділяв Дж. Келлі, що дало можливість виявити особистісні компоненти свідомості людини [9].

У системі сучасної освіти і у психологічній науці проявляється значний інтерес не до описових моделей діяльності фахівця, а до дослідження його професійної свідомості: професійних смислових утворень та рефлексії (В.О. Моляко, Л.В. Засекіна). Сьогодні приділяється увага розробці професійної свідомості викладача та її розвитку (В.О. Моляко).

Мета статті – розкрити особливості категоріальної структури професійної свідомості викладачів. Виявити особливості професійної свідомості викладачів. Описати компоненти, що впливають на розвиток професійної свідомості викладачів.

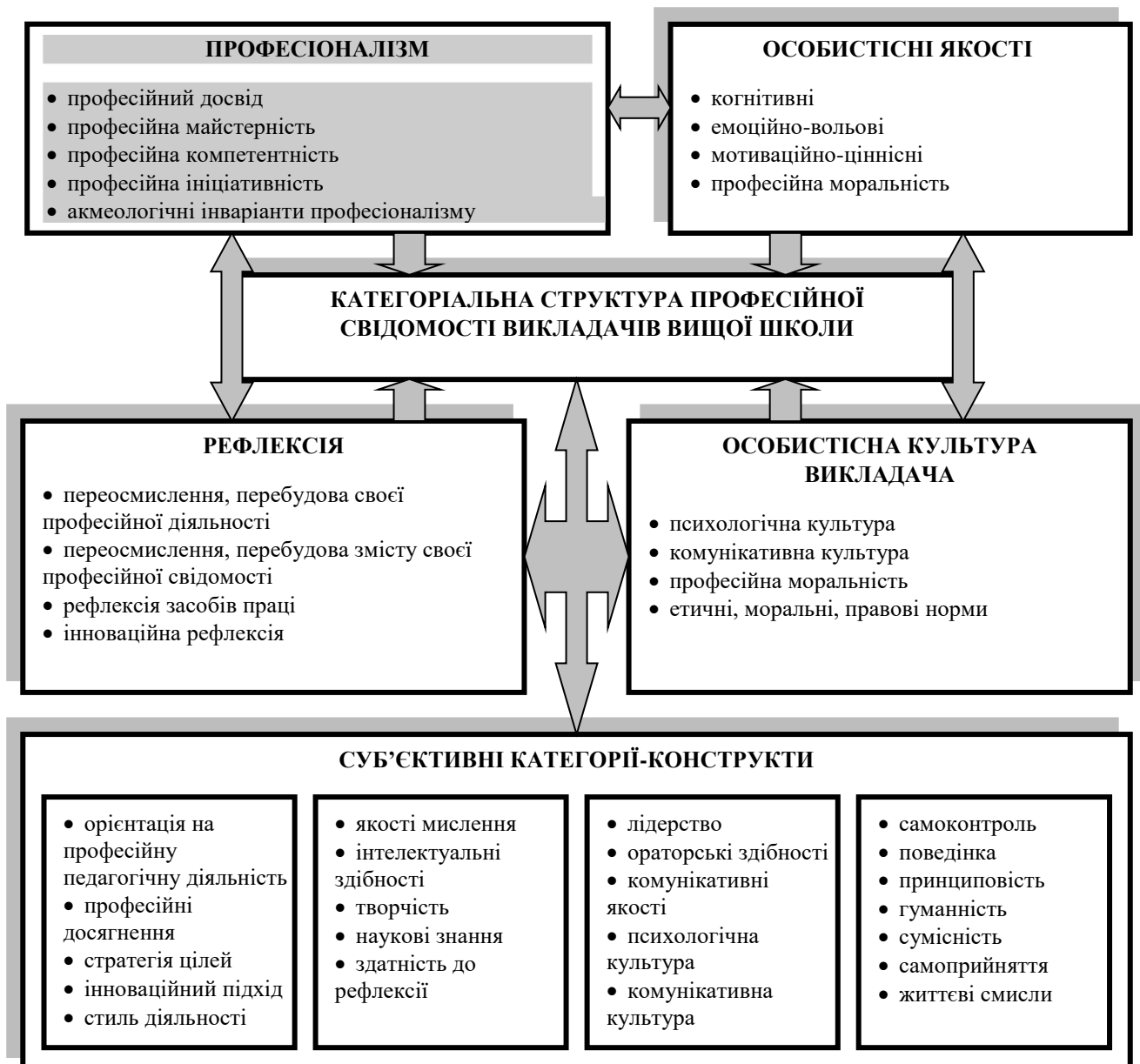
У сучасних умовах розвитку суспільства велика потреба є у фахівцях вищого гатунку. Ця проблема не може бути вирішеною без вищої школи, а тому сьогодні є потреба у викладачах-професіоналах [2]. Досліджуючи особистісні якості людини Дж. Келлі розробив систему бінарних опозицій, які використовує суб'єкт для категоризації себе й інших людей. Дослідник визначив поняття конструкту: конструкт – це ідея чи думка, яку особистість використовує, щоб усвідомити або інтерпретувати, пояснити чи спрогнозувати свій досвід [9].

Конструкти (constructs) – це принципи ідентифікації, розрізнення, передбачення й розуміння подій. Вони становлять собою способи бачення одного елемента як відмінного від іншого й подібного до інших, засіб фіксації протилежностей, які розрізняються в подіях. Спочатку конструкти виникають у формі попереднього обрису гнучкої (loosened) конструкції, що зазнає змін. У результаті творчої роботи (creativity cycle) досягається створення завершеної, фіксованої (tightened) і підтвердженої конструкції. Особи, які завжди використовують фіксовані конструкції, можуть бути успішними і продуктивними, але вони не здатні до творчості. Творчі люди відзначаються здатністю переходити від гнучкості до фіксованості. Вони розпочинають з досить «непридатних» думок, котрі, як правило, не знаходять підтримки або викликають різку критику [9].

Досліджуючи категоріальну структуру професійної свідомості викладачів ми використовували техніку репертуарних ґраток Дж. Келлі, що дозволило вивчити індивідуально-особистісні конструкти.

Методологічною підставою таких досліджень є принцип детермінізму, який вимагає розкриття опосередковуючого впливу картини об'єктивного світу на поведінку суб'єкта. Виникає проблема опису особистісної психологічної реальності картини світу суб'єкта, створеної з окремих локусів змісту індивідуальної свідомості та професійної діяльності. Це питання виступає проблемою категоріального устрою свідомості особистості викладача, що опосередковує чуттєве сприйняття і її понятійне осмислення. Водночас категорії мають свою складну семантичну організацію й певні ієрархічні стосунки з іншими категоріями. Суб'єктний бік особистості, його ядерну компоненту розкривають моделі багатовимірною шкалювання суб'єктивних семантик, семантичний простір індивідуального досвіду [7]. На підставі цих досліджень нами розроблена модель категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи (рис. 1).

Категоріальна структура індивідуальної свідомості – ієрархізований набір найбільш узагальнених категорій, які визначають побудову і зміст значення. Категорії індивідуальної свідомості, що відображають індивідуальний досвід суб'єкта, будемо, як Дж. Келлі, називати особистісними конструктами.

Рис. 1. Модель категоріальної структури професійної свідомості викладачів вищої школи

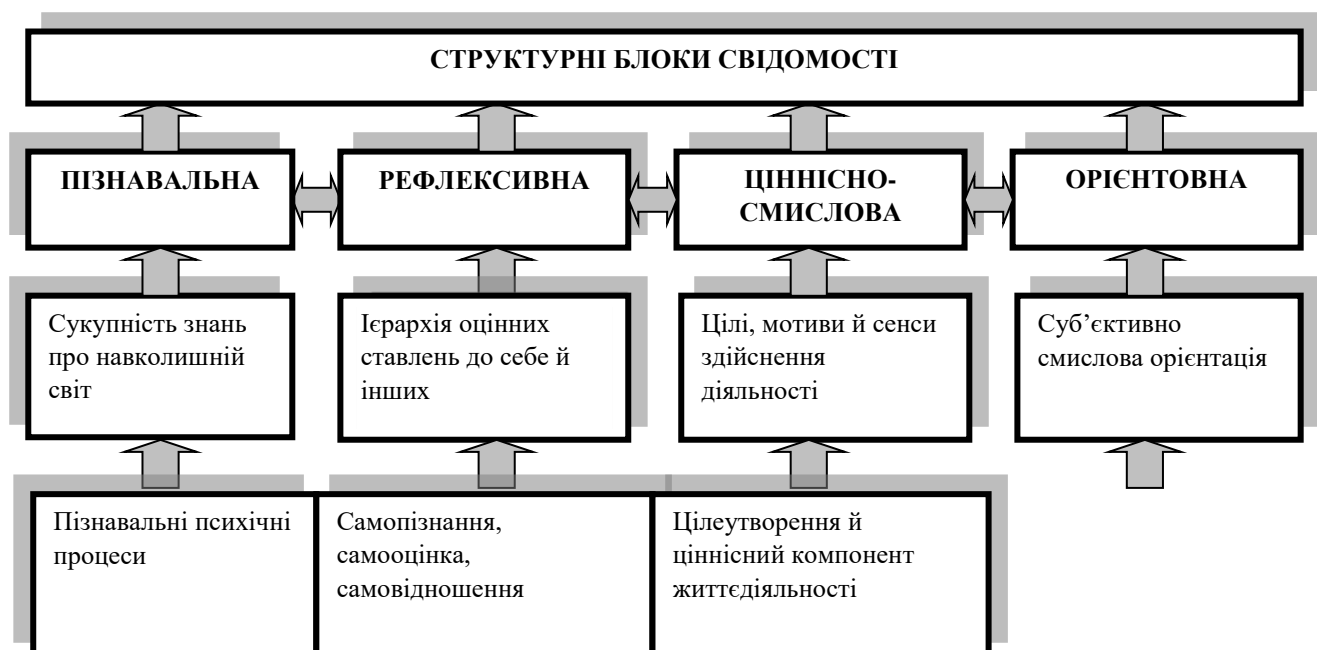
Поняття честі, боргу й інші етичні категорії також мають свою когнітивну представленість. І нарешті, самосвідомість індивіда, усвідомлення ним життєвих цілей і мотивів, характеру його стосунків з іншими людьми, вочевидь, також входить у той інтегральний рівень регуляції індивіда, який називають особистістю [3].

Як уже зазначалося, у системі уявлень кожного індивіда є специфічні, притаманні лише йому складові, обумовлені його індивідуальним досвідом. Вони формуються через безпосереднє засвоєння досвіду сім'ї, літератури, канонів масової інформації, професійного досвіду й зумовлюють формування моральних критеріїв, еталонів, з якими індивід підходить до оцінювання себе й інших, і в кінцевому підсумку зумовлюють риси його особистості, організацію її життя. Такі категорії індивідуальної свідомості викладача, що відображають індивідуальний досвід, і називають його особистісними конструктами. До складу цих конструктів можуть входити також етичні категорії: поняття честі, обов'язку, совісті тощо, які теж мають свою когнітивну представленість. Тому свідомість викладача та розуміння ним життєвих цілей і мотивів, характеру його стосунків з

оточуючими входить в інтегральний рівень регуляції його особистості [5]. Виходячи з цього положення, можна припустити, що категоріальна структура професійної свідомості викладача – складне функціональне утворення, що об'єднує в собі особистісні особливості, минулий професійний досвід, рефлексію засобів праці як внутрішніх, у вигляді знань, умінь, навичок, індивідуальних прийомів професійної майстерності, так і зовнішніх, які служать для вибудовування адекватної, реалістичної стратегії поведінки. Для виявлення семантичних конструктів професійної свідомості педагогів вищої школи ми використали метод категоріального аналізу понять професійної діяльності викладача. Основними категоріями професійної свідомості викладача, що відображають його концептуальну структуру, є такі категорії, як «професіоналізм», «відповідальність», «принциповість», «чесність», «норми», «мораль», «активність», «комунікативність», «толерантність». Кожна з наведених категорій відображає суб'єктивний підхід викладача до своєї професійної діяльності.

Розглядаючи основні категорії дослідження професійної свідомості викладачів вищої школи слід відмітити, що їх свідомість, як і свідомість будь-якої людини, знаходиться у співвідношенні з іншими психологічними категоріями категоріального строю психології (категоріальне ядро) і метопсихологічні, які конкретизують базисні категорії. Метопсихологічна категорія «свідомість» є еквівалентом базисної категорії «образ», який відкриває у свідомості викладача картину світу, в яку включений він сам, його дії і стани [8].

Розглядаючи різні підходи вчених до визначення структури свідомості особистості, ми виділили загальні структурні компоненти свідомості (рис. 2).

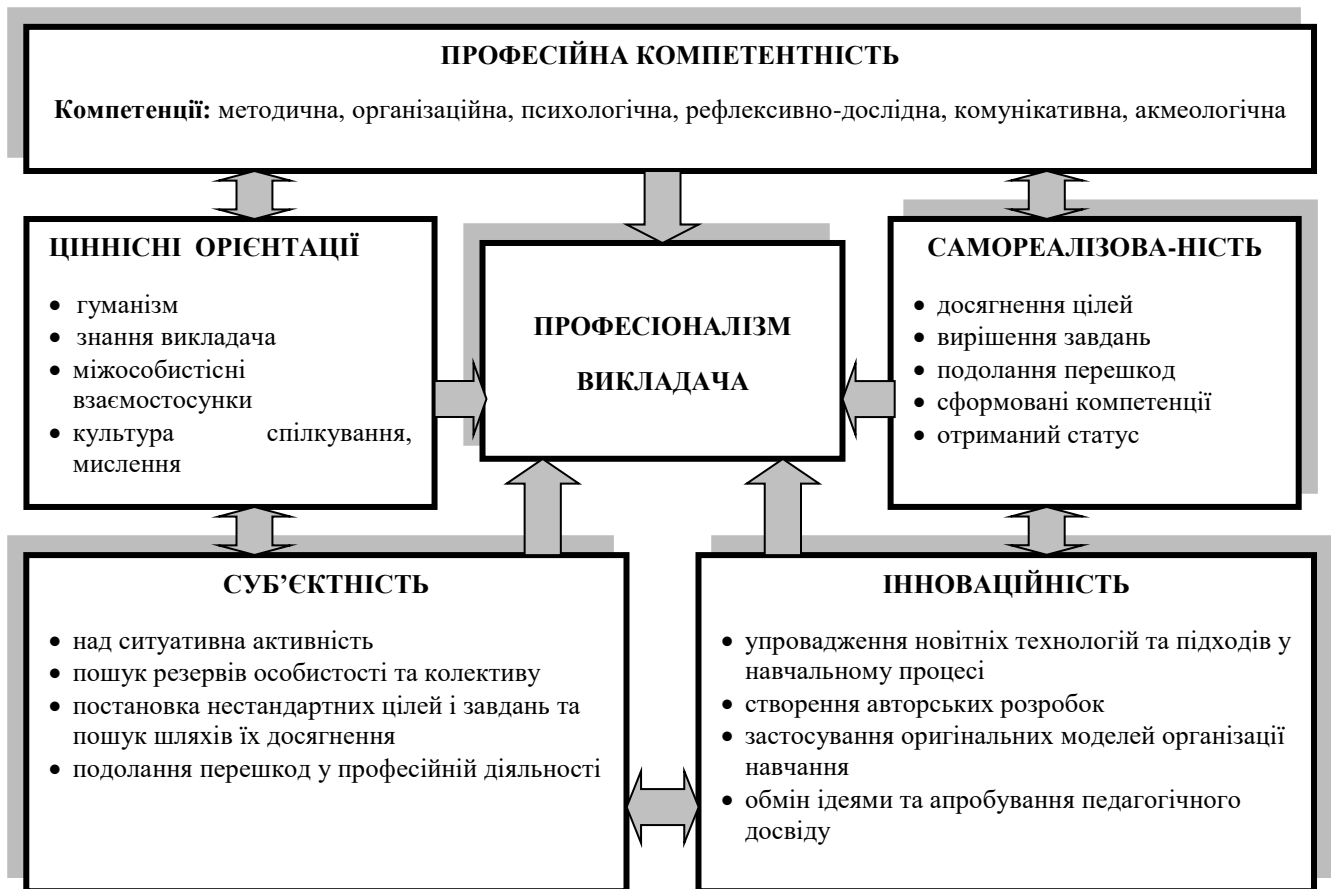
Рис. 2. Теоретична структура свідомості

Усі структурні компоненти свідомості функціонують як єдине ціле: когнітивний компонент органічно пов'язаний з мотиваційним, поведінковим та емоційним компонентами.

Професіоналізм являє собою інтегративну властивість особистості викладача, яка відображає унікальний для кожного викладача взаємозв'язок і змістовне наповнення компонентів, що входять до складу властивостей, які розглядаються – професійної компетентності, моральності, ініціативи й майстерності, що дозволяє кількісно і якісно

охарактеризувати неповторну індивідуальність викладача, спираючись на яку можна визначити шляхи підвищення конкурентоспроможності викладача на сучасному ринку освітніх послуг (рис. 3).

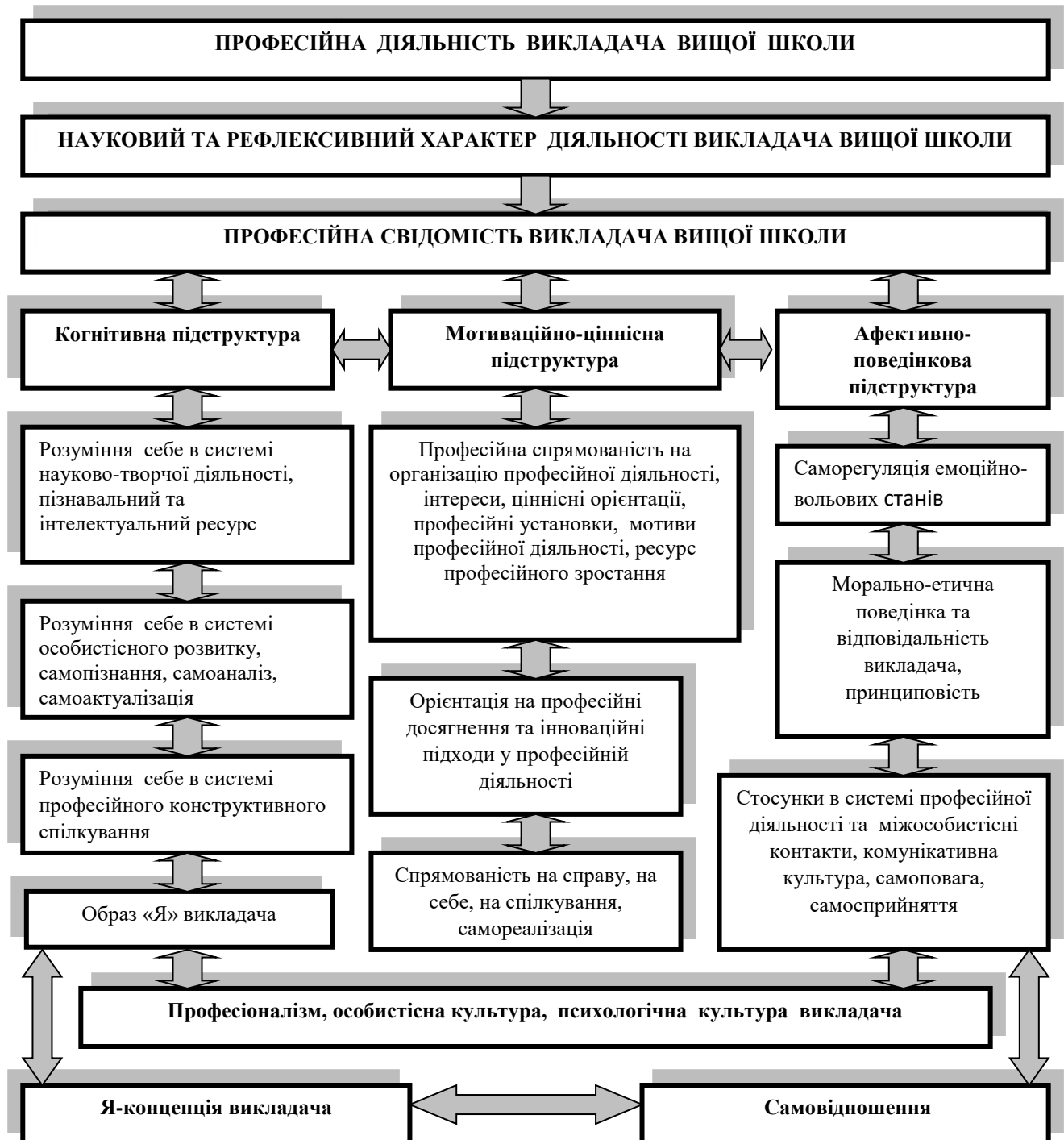
Рис. 3. Функціональна структура професіоналізму викладача вищої школи

Специфічною особливістю професійної діяльності викладачів є те, що їхні рішення практично ніколи не лежать на поверхні. Вони часто вимагають напруженого мислення, аналізу різних чинників, умов і обставин. Крім того, те, на що спрямовано пошук, не представлене в чітких формулюваннях: воно виробляється на основі інтуїції, прогнозу, творчої та наукової роботи викладачів. Вирішення взаємопов'язаного ряду професійних завдань дуже важко піддається алгоритмізації.

Якщо ж алгоритм усе ж існує, використання його різними викладачами може дати різні результати. Це пояснюється тим, що творчість викладачів постійно пов'язана з інноваційним пошуком вирішення професійних завдань.

У процесі професійної діяльності у фахівців різних рівнів професіоналізму вибудовуються різні моделі професійної свідомості. Так, на початковій стадії професіогенезу односпрямованість векторів зумовлює своєрідну сумачію буденного й наукового рівнів свідомості, що є негативним ефектом інтерференції. Професійна свідомість навантажена професійною відповідальністю, і це є принциповим моментом у функціональній структурі професійної свідомості викладачів (рис. 4).

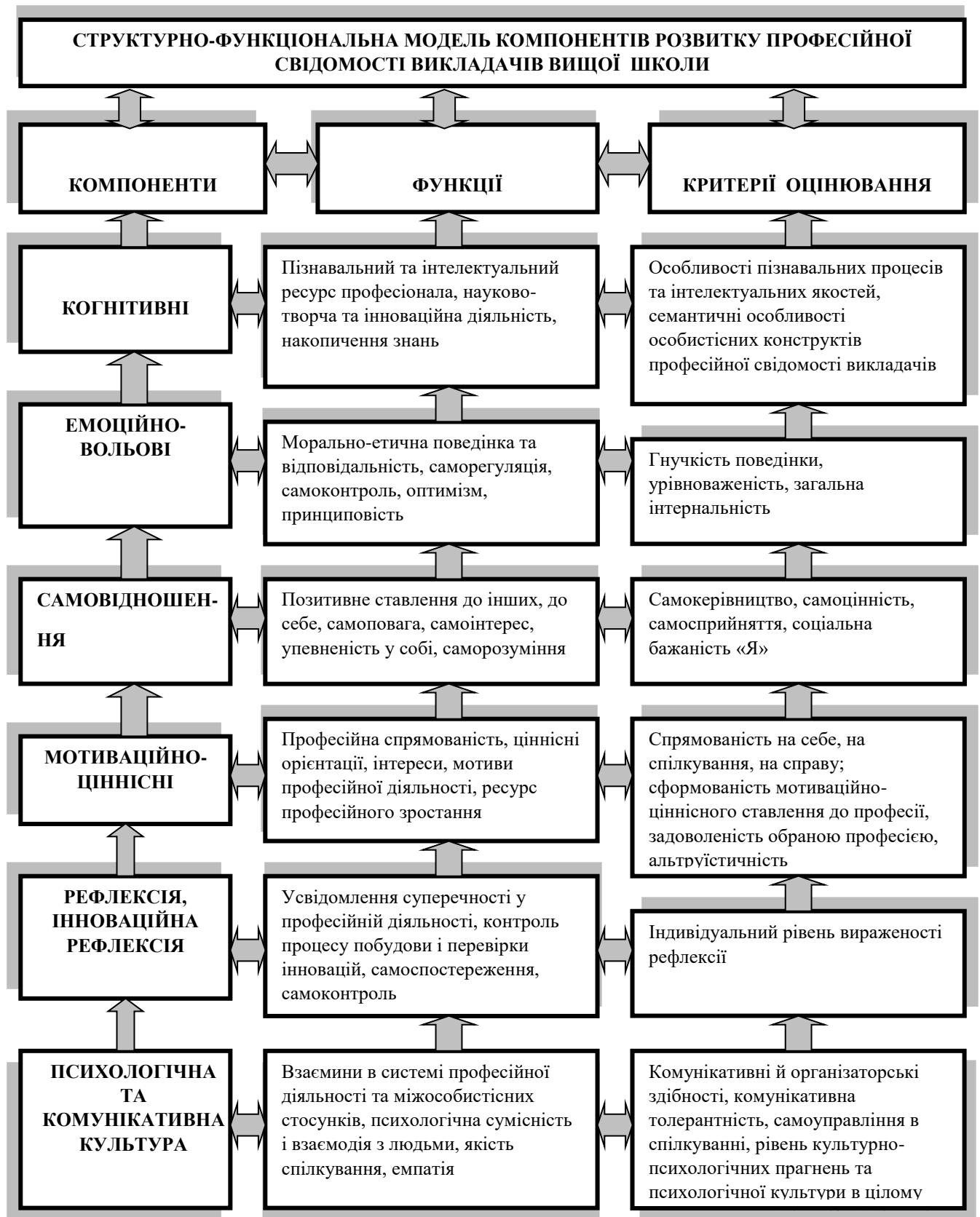
На підставі узагальнення різних теоретичних підходів до структури професійної свідомості нами аналізується зміст компонентів професійної свідомості викладача: мотиваційно-ціннісний, емоційно-вольовий, когнітивний, психологічна і комунікативна культура, самовідношення і рефлексія, інноваційна рефлексія.

Рис. 4. Функціональна структура професійної свідомості викладачів вищої школи

Кожному зі складових елементів властиві свої специфічні змістові компоненти, які обумовлюють розвиток і реалізацію професійної свідомості викладачів у професійній діяльності (рис. 5).

Когнітивний компонент свідомості є процесом віддзеркалення професійно-педагогічної реальності й пізнання професії, усвідомлення себе в професії й розвитку професійних якостей, необхідних для здійснення професійно-педагогічної діяльності [9].

Рис. 5. Структурно-функціональна модель компонентів розвитку професійної свідомості викладачів вищої школи

Оснoву когнітивної сфери професійної свідомості складають професійні знання, які розширюють кордони індивідуального досвіду викладача, відкривають можливості для

його вдосконалення і розвитку. Когнітивна складова професійної свідомості викладача включає і певний рівень професійного розвитку пізнавальної сфери особистості: професійне сприйняття, пам'ять, мислення, уява, увага, що в сукупності складає інтелектуально-пізнавальну складову професійної свідомості фахівця. Це виявляється не лише в накопиченні інформації про структурні компоненти професійної діяльності викладача і якісне опанування способів діяльності, але й у збільшенні числа описових категорій, у підвищенні рівня вибірковості, складності й інтегрованості інформації, у зростанні здатності аналізувати і продуктивно вирішувати професійні завдання. Важливою характеристикою розвитку когнітивної складової професійної свідомості є міра усвідомлення викладачем професійно значимих якостей особистості, усвідомлення співвідношення між «Я – реальне професійне» і «Я – ідеальне професійне» на різних етапах професійної підготовки [8].

Визначаючи зміст емоційно-вольового елемента професійної свідомості викладача, ми виходили з того, що емоції, з одного боку, виступають внутрішніми спонуками до діяльності, а з іншого – виражають стан суб'єкта та його ставлення до об'єкта. При цьому емоції мають оцінний характер. Емоційно-вольовий компонент професійної свідомості відображає ставлення суб'єкта або в цілому до професійної діяльності викладача, до себе як фахівця, або до окремих професійно значущих якостей своєї особистості й діяльності у зв'язку з його потребами і мотивами. Зміст емоційно-вольового компонента професійної свідомості викладача представлений у вигляді професійного інтересу, професійного самовідношення, професійної самооцінки. Інтерес мотивує навчання, розвиток навичок і вмій, інтелект і творчі прагнення. Будучи сполучною ланкою суб'єкта з вибраною діяльністю, він впливає на її результати, які, у свою чергу, здійснюють вплив на його розвиток. Самовідношення виступає потужною стимул-реакцією професійного й особистісного саморозвитку і самовдосконалення. Залежно від характеру стосунків до різних об'єктів соціальної дійсності викладачі виявляють моральні, інтелектуальні й естетичні відчуття.

До змісту емоційно-вольового компонента професійної свідомості викладача ми також включили емпатію та емоційну стійкість як професійно значущі особистісні якості й переживання. В основі переживань лежить ціннісно-сміслова перебудова свідомості викладача. Результатом «роботи» емоційно-вольового компонента професійної свідомості є переживання суб'єктом своїх досягнень як успішних або неуспішних, прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який викладач вважає себе здатним.

Мотиваційно-ціннісний компонент професійної свідомості здійснює регуляцію викладачем своєї поведінки й діяльності відповідно до педагогічних норм, визначає можливість саморегуляції поведінки, здатність приймати самостійні рішення, управляти і контролювати свою поведінку. Продуктивне вирішення професійно-педагогічних завдань сприяє появі у викладача нових цілей, оцінок, мотивів, установок, сенсів професійної діяльності. Реалізація свідомої регуляції поведінки й діяльності залежить від рівня розвитку волі суб'єкта. Вольова регуляція передбачає перетворення заданої дії на особисте, з'єднання необхідної поведінки з професійними мотивами і цілями.

Суб'єктна активність викладача пов'язана з такими особистісними якостями, як сила волі, цілеспрямованість, енергійність, витримка. Рівень розвитку вольових якостей зумовлює можливість свідомої саморегуляції особистості викладача. У регуляції професійної діяльності викладача і його поведінки особлива роль належить самооцінці, яка виступає механізмом і компонентом психічної діяльності. Разом із самооцінкою в системі саморегуляції, як форми прояву професійної самосвідомості викладача, беруть участь такі психічні компоненти особистості, як екстернальність і інтернальність, тип локалізації контролю, цінності, мотиви, рівень інтелектуального, емоційного й етичного

розвитку. Важливим механізмом процесу саморегуляції є професійна рефлексія. Вона фіксує процес діяльності викладача, об'єктивізує особистісний сенс поведінки (діяльності) у професійній ситуації і робить можливою усвідомлену дію на цей процес.

Базовим компонентом професійної свідомості виступають професійні цінності й ціннісні орієнтації особистості. Вони утворюють фундамент змістової сторони професійної свідомості суб'єкта й виражають внутрішню основу його ставлення до дійсності. Ціннісні орієнтації, будучи компонентом структури професійної свідомості викладачів вищої школи, виконують регулюючу і спрямовуючу функції, стимулюють діяльність суб'єкта та його стосунки з оточуючими.

Отже, змістові компоненти професійної свідомості в реальному життєвому просторі взаємозв'язані і взаємодетерміновані й утворюють інтегральну особистісну цілісність. Компоненти при входженні в ціле (професійна свідомість), з одного боку, втрачають певні характеристики, властивості, а з іншого – набувають нових властивостей.

Висновки: 1. У дослідженні розкрита проблема категоріальної структури професійної свідомості викладачів. Описана сутність свідомості та професійної свідомості та проаналізовані компоненти, які впливають на розвиток професійної свідомості викладачів.

2. Розроблена моделі категоріальної структури професійної свідомості викладачів та структурно-функціональна модель компонентів розвитку професійної свідомості викладачів вищої школи.

3. Перспективою подальшого вивчення досліджуваної проблеми є розробка програми розвитку професійної свідомості викладачів вищої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бочелюк В.Й. Психологічні особливості управління інноваційними процесами в школі. Дніпропетровськ: Січ, 2003. 343 с.
2. Євтух М.Б. Основні напрямки реформування вищої школи освіти в Україні. *Гуманізація навчально-виховного процесу у вищій школі: мат-ли наук.-практ. конф. (27-29 верес. 1999 р.)*. Слов'янськ: Слов'ян. держ. пед. ін-т. 1999. С. 5–8.
3. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту: монографія. Острого: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2005. 370 с.
4. Моляко В.О. Психологічна теорія творчості. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / За ред. члена-кореспондента АПН України Н.В. Чепелевої. Київ: Нора-Прінт, 2002. Випуск 22. 350 с.
5. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи: навч. посіб. для магістрів і аспірантів. Київ: Філ-студія, 2006. 320 с.
6. Третьяченко В.В. Педагогічний професіоналізм у викладача в формуванні його професійної свідомості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. пр. Луганськ. 2009. № 1 (21). С. 6–10.*
7. Швалб Ю.М. Цілепокладаюча свідомість (психологічні моделі та дослідження). Київ: Міленіум, 2003. 152 с.
8. Шевченко Н.Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Психологія. 2005. № 14. С. 98–106.*
9. Kelly G.A. A Theory of Personality. *The Psychology of Personal Constructs*. N. Y., 1963. 261 p.

REFERENCES

1. Bocheliuk, V.I. (2003). *Psychologichni osoblyvosti upravlinnia innovatsiinymy protsesamy v shkoli*. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].

2. Ievtukh, M.B. (1999). Osnovni napriamky reformuvannia vyshchoi shkoly osvity v Ukraini. Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu u vyshchii shkoli: mat-ly. nauk.-prakt. konf. (27-29 veres. 1999 r.). Sloviansk: Slovia. derzh. ped. [in Ukrainian].
3. Zasiakina, L.V. (2005). Strukturno-funktsionalna orhanizatsiia intelektu: monohrafiia. Ostroh: Vyd-vo nats. un-tu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
4. Moliako, V.O. (2002). Psykholohichna teoriia tvorhosti. [Psychological theory of creativity]. *Naukovi zapysky Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy / Za red. chlena korespondenta APN Ukrainy N.V. Chepelievoi*. Kyiv: Nora-Print, Vypusk 22 [in Ukrainian].
5. Podoliak, L.H., Yurchenko, V.I. (2006). Psykholohiia vyshchoi shkoly: navch. posib. dlia mahistriv i aspirantiv. Kyiv: Fil-studiia [in Ukrainian].
6. Tretiachenko, V.V. Pedagogichnyi profesionalizm u vykladacha v formuvanni yoho profesiinoi svidomosti. [Pedagogical professionalism of the teacher in the formation of his professional consciousness]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii: zb. nauk. pr. Luhansk. 2009. № 1 (21), 6–10* [in Ukrainian].
7. Shvalb, Yu.M. (2003). Tsilepokladaiucha svidomist (psykholohichni modeli ta doslidzhennia). Kyiv: Milenium [in Ukrainian].
8. Shevchenko, N.F. Profesiina svidomist: spetsyfika psykholohichnoho yavyscha. [Professional consciousness: specifics of a psychological phenomenon]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu im. H.S. Skovorody. Psykholohiia*. 2005. № 14, 98–106. [in Ukrainian].
9. Kelly, G.A. (1963). A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs. N. Y.